

УДК 94 (497.1) "1949-1953": 930.1 (497.11)

Шахін Ю.В., Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова

Шахін Юрій Володимирович (1979 р.н.). У 2001 р. закінчив історичний факультет Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Аспірант кафедри нової та новітньої історії ОНУ. Тема кандидатської дисертації: "Еволюція економічної політики Югославії у 50-60-х рр. XX ст.".

Сучасні сербські історики про причини колективізації у ФНРЮ

У цій статті характеризуються основні здобутки сучасної сербської історіографії щодо вивчення проблеми колективізації 1949-1953 рр. в Югославії, підкреслюється, що нині в ній домінують два підходи – ідеологічний та економічний, які її аналізуються автором.

In this article the basic achievements of the Serbian historiography on studying the problem of collectivization of 1949-1953 in Yugoslavia are characterized; it is emphasized, that now it is dominated by two approaches – ideological and economic and which are analyzed by the author.

Актуальною проблемою історичної науки у новітні часи є розвінчання комуністичних догм епохи радянського суспільства, зокрема щодо колективізації, яка розглядалася як необхідна складова побудови соціалізму, а її передумовою визнавали природний процес формування нових суспільних відносин. Колективізація як в СРСР, так і в країнах Центральної та Південно-Східної Європи стала предметом пильної уваги багатьох дослідників як радянської доби, так і сьогодення [1], тому автор даної статті поставив своїм завданням охарактеризувати здобутки сербських істориків стосовно зазначеної проблеми, маючи на увазі, що колективізація в Югославії взагалі не ставала предметом спеціального дослідження української історичної науки.

Період колективізації в Югославії тривав недовго. Вона почалася після рішення II пленуму ЦК КПЮ (28-30 січня 1949 р.) і закінчилася в

березні 1953 р. повною поразкою і відмовою держави від подібної політики. Керівники ФНРЮ визнали її невдалою і помилковою. Член ЦК Союзу комуністів Югославії Славко Комар, критикуючи колективізацію, навіть заявив, що це була "своєрідна форма експропріації селянства" [2].

В югославській історіографії під колективізацією розуміють політику масового насильницького об'єднання селян у господарства колгоспного типу, а не кооперування села взагалі. Уявлення про причини колективізації були закладені в історіографії ще під час існування ФНРЮ. Тоді виявилися два основні підходи до цієї проблеми. Перший підхід можна назвати ідеологічним.

Колективізація почалася під час радянсько-югославського конфлікту, коли югославське керівництво змушене було протистояти Радянсь-

кому Союзу і країнам “народної демократії”. Тиск СРСР на Югославію був не тільки військовим і дипломатичним, але також і ідеологічним. Перед югославським керівництвом стояло завдання нейтралізувати сталінські звинувачення у відступництві КПЮ від комунізму. У необхідності вирішити цю проблему прихильники першого підходу шукають причини початку колективізації. Такої думки наприкінці 1980-х рр. дотримувався, наприклад, відомий сербський соціолог Мілован Мітрович: “...Для відхилення сталінських звинувачень проведені практичні дії в багатьох областях, у тому числі й в аграрній політиці, що повинні були представляти певне алібі в комуністичній правдивості” [3].

Другий підхід можна визначити як економічний. Його витoki – в рішеннях II пленуму ЦК КПЮ, який відзначив наявність труднощів у постачанні трудящих предметами споживання і констатував, що гальмом для зростання сільськогосподарської продукції є дрібнотоварне виробництво. Пленум дійшов висновку, що “боротьбу за прогресивний розвиток сільського господарства... потрібно вести на основі зміцнення соціалістичного, тобто кооперативного і державного сектора в сільському господарстві, тому що тільки швидкою розбудовою і розширенням соціалістичного сектора сільського господарства можна створити умови для подолання його відсталості” [4].

Прихильники економічного підходу в історіографії спираються на аргументацію, представлену в матеріалах II пленуму, і намагаються знайти причини колективізації в об’єктивних потребах прискореної індустріалізації країни. Так, Єлена Попова писала, що колективізація “була викликана все більшими потребами в товарному виході основних сільськогосподарських товарів і в загальному збільшенні сільськогосподарського виробництва, якого відповідно до загальноновизнаної думки партійної верхівки, можна було досягти тільки укрупненням роздробленого індивідуального господарства й організацією виробництва у великих кооперативних маєтках із застосуванням сучасної механізації” [5]. Однак Є.Попова віддавала данину і ідеологічному підходу: “З урахуванням того, що ЦК ВКП(б), критикуючи політику вищого партійного керівництва Югославії, окремо підкреслив, що члени Центрального комітету КПЮ “обходять питання класової боротьби й обмеження капіталістичних елементів у селі”, заходи ЦК КПЮ з колективі-

зації села і швидкого розвитку кооперації можна витлумачити і як спростування згаданих звинувачень” [6].

Югославський історик Бранко Петранович займав невизначену позицію, хоча, напевне, більше схилився до ідеологічного підходу. Він визнавав, що в Югославії були продовольчі труднощі, але причини колективізації називав суто ідеологічні: “На прийняття згаданої директиви, крім упевненості, що створення селянських трудових кооперативів призведе до збільшення сільськогосподарського виробництва і поліпшення економічного становища сільськогосподарських виробників, вплинула критика Інформбюро, що в югославському селі панують “куркулі” [7].

У сьогоденній сербській історіографії ідеологічний і економічний підходи зберігаються, як і раніше. Сучасний стан вивчення проблеми найкраще розкривають роботи Віри Гудац-Додич і Мілінка Джорджевича. Перший автор – представник економічного підходу, другий – ідеологічного.

Розглядаючи проблему колективізації, В.Гудац-Додич зупиняється спочатку на політиці кооперування селян до 1949 р., зазначаючи, що “акцент активності в селі був практично не на масовому створенні трудових кооперативів, а більше на землеробських кооперативах, таких як постачальницько-збутові та інші” [8]. “Шляхом землеробської кооперації ми можемо досягти більшого, ніж досягли росіяни”, – заявив з цього приводу член Політбюро ЦК КПЮ Е.Кардель 21 листопада 1947 р. [9]. Потреби у швидкій колективізації радянського типу ЦК КПЮ тоді не відчував.

Звернувшись до періоду радянсько-югославського конфлікту, В.Гудац-Додич проаналізувала стенограму V з’їзду КПЮ (липень 1948 р.) і дійшла висновку, що “зіткнення з Інформбюро протягом 1948 р. не вплинуло на зміну курсу аграрної політики, в усякому разі на рівні її теоретичної розробки. Істотних змін цього курсу на практиці також не було” [10]. Селянські трудові кооперативи, що відповідають радянському колгоспу, створювалися на принципах добровільності. Їх число з кожним роком зростало все швидше, а фінансова підтримка державою в 1948 р. різко збільшилася. Це дало В.Гудац-Додич підставу заявити: “Незважаючи на те, що такий розвиток був усе ще далеким від колективізації сільського господарства, поступово й обережно він йшов в цьому напрямку” [11].

Причинами колективізації В.Гудац-Додич вважає, по-перше, підвищену потребу в сільськогосподарській продукції, що викликана збільшенням міського населення десь на 33%, початком економічної блокади з боку СРСР і його союзників по Інформбюро, різким зростанням витрат на армію через радянсько-югославський конфлікт; по-друге, політика обов'язкових закупок сільгосппродукції за заниженими цінами, що практикувалася з 1945 р., нагтовхувалася на опір селян, тому в керівництві "комуністичної партії взяв гору підхід, що за допомогою колективізації сам спосіб вилучення додаткової вартості із сільського господарства буде успішнішим і дасть кращі результати, ніж по відношенню до "індивідуальних селянських виробників" [12]; по-третє, тяжіння КПЮ до моделі автаркічної економіки, обов'язковими компонентами якої є індустріалізація і колективізація; по-четверте, власне ідеологічний фактор: "Переконання радянського керівництва в ідеологічній правильності КПЮ в будь-якому випадку мало великий вплив на порушення процесу прискореної колективізації в Югославії, але це була тільки одна з причин, що до неї привели" [13], – пише дослідниця і більше ніде не згадує про бажання виправдатися перед Сталіним.

Отже, вона виділяє чотири причини колективізації, при цьому обґрунтовує тільки дві: нестачу продовольства і потреби нееквівалентного обміну з селом. Показово, що обидві ці причини зводяться до однієї більш загальної – потреб індустріалізації. Саме індустріалізація викликає нееквівалентний обмін із селом і зростання міського населення. Другим додатковим фактором, що обумовив збільшення потреби в сільськогосподарській продукції, став радянсько-югославський конфлікт, тобто зовнішня для югославського суспільства обставина.

Щодо тези про колективізоване село як обов'язковий компонент автаркічної економіки, то у В.Гудац-Додич – це лише припущення, до того ж дуже сумнівне. Наприклад, франкістський режим в Іспанії в 1939-1959 рр. проводив індустріалізацію, свідомо переслідуючи мету створення і зміцнення автаркічної економіки, але на селянську власність, так само як і на всю систему дореволюційних поземельних відносин, ніколи не зазіхав.

В.Гудац-Додич певну увагу приділяє й ідеологічному факторові: "Відповідно до пануючої ідеології вихід шукають не в економічному по-

силенні індивідуальних селян, а в зміцненні соціалістичного сектора в сільському господарстві... На цьому, разом з тим, базувалося виправдання й обґрунтування початку процесу прискореної колективізації в селі" [14]. Ідеологічний фактор дослідниця розглядає як обставину, що обумовила конкретну форму рішення об'єктивної соціально-економічної проблеми, а не як першопричину колективізації. Таким чином, тут ми зіштовхуємося зі спробою впорядкування факторів, що виходить за рамки позитивістської методології, властивій монографії В.Гудац-Додич.

Далі авторка докладно розглянула доповідь члена Політбюро Е.Карделя на II пленумі ЦК КПЮ, а також виступи інших його учасників. Вона показала, що члени пленуму не ставили завдання ліквідації куркуля як класу, що обов'язково входило в двоєдину мету колективізації -сталінськи, і навіть усвідомлювали можливі негативні наслідки такої політики. І Е.Кардель, і генеральний секретар Й.Броз-Тіто підкреслювали, що фронтальний наступ на куркулів призведе до спаду сільськогосподарського виробництва [15]. Таким чином, матеріали пленуму показують, що керівники партії досить реалістично оцінювали обстановку і тим самим підривають аргументи прихильників ідеологічного підходу.

Однак у монографії В.Гудац-Додич є певні недоліки. Зовсім не показано, як відбулися зміни в позиції партійного керівництва, як була вироблена лінія II пленуму. Тим часом вивчення стенографічного звіту про V з'їзд КПЮ показує, що вже в липні 1948 р. у партійних верхах передбачали можливу зміну аграрної політики. Голова Господарської Ради ФНРЮ Борис Кідрич у доповіді "Про будівництво соціалістичної економіки ФНРЮ" відзначив: "Чисельність населення міст і промислових центрів росте... Але в зв'язку з роздробленістю селянської землі, з перевагою середнього і дрібного господарства, низькою продуктивністю праці в сільському господарстві, це в той же час ставить перед нами і дуже серйозно питання харчування міст і промислових центрів. Не слід забувати, що якщо ми за сучасних умов нашого сільського господарства не вживемо нових заходів, у нас не буде можливості перевершити довоєнне сільськогосподарське виробництво при всьому трудовому запалі нашого трудового селянина" [16]. Б.Кідрич запропонував постачати селян сільгоспінвентарем, зміцнювати державні маєтки і роз-

вивати селянські кооперативи. Ці пропозиції ще далекі від закликів до масової колективізації, хоча перспектива проблеми, що вирішувалася на II пленумі, позначена Б.Кідричем цілком ясно.

Час, коли в керівництві КПЮ визріло рішення про колективізацію, визначив М.Джорджевич. Хоча він і є опонентом В.Гудац-Додич, у своєму дослідженні він частково ліквідував прогалину, наявну в її роботі. М.Джорджевич, що прагнув простежити генезис аграрної політики КПЮ на різних етапах, показав, що ідею переходу до колективізації партійна верхівка почала підтримувати найпізніше в середині грудня 1948 р. Тоді в партійних верхах з'являються заклики до потужного наступу на куркулів, в той же час керівник хорватської республіканської партійної організації Владимир Бакаріч висловив незгоду з політикою союзного керівництва щодо колективізації. По-перше, він вважав, що не можна боротися проти куркуля "прямо зараз", по-друге, відкидав необхідність колективізації в першій п'ятирічці (тобто до 1952 р.) і, по-третє, не бажав, щоб противників прискореної колективізації в селі проголошували куркулями [17].

Своє пояснення причин колективізації М.Джорджевич запозичив у колишнього члена Політбюро ЦК КПЮ Мілована Джиласа, що лаконічно виклав їх так: "Ми тим самим поступилися "бюрократичному елементу" в рядах нижчих партійних кадрів, але в цьому також відобразилася боротьба психології дріб'язкового наслідування, щоб довести, що ми не зрадили соціалізм, що ми були стараннішими і хоробрішими від радянських комуністів" [18]. Подібне пояснення М.Джорджевичу дав у жовтні 1983 р. Дмитрій Баяліца, який в 1949 р. був генеральним секретарем Комітету з кооперації і керівником сектора кооперації Міністерства сільського господарства ФНРЮ. На основі бесід з названими людьми автор зробив висновок, що зміну аграрної політики на II пленумі "не можна пояснити нічим іншим, як політичним рішенням про мовчазне виправлення лінії "з селянського питання", яке Сталін піддав критиці" [19]. Таким чином, за М.Джорджевичем, вся колективізація – це результат ідеологічної сваволі правлячої партії.

Друга причина, що наводить М.Джорджевич, – це внутріпартійна боротьба. ЦК намагався своїми діями розвіяти підозри більш радикальних партійних кадрів, що сталінські звинувачення проти ЦК КПЮ справедливі, і прислухався

до їхнього прагнення щодо "більш різкого курсу стосовно селян": "Політична верхівка була змушена поступитися їхній готовності до знищення "куркуля" [20]. Цю цікаву ідею дослідник не спробував обґрунтувати за допомогою джерел, тому вона залишається усього лише припущенням.

Необхідно відзначити, що документальних підтверджень своїм висновкам М.Джорджевич не знайшов, і усі свідчення, на які він спирається, зроблені сучасниками через 30 років після подій колективізації. За цей час у Югославії ствердилося уявлення про її помилковість і непотрібність. Воно формувалося не тільки під впливом партійної верхівки, але і під впливом успіхів кооперування селян способами, виробленими після 1956 р. Безумовно, у січні 1949 р. члени ЦК могли ставити таку мету, як спростування звинувачень Сталіна, хоча вона і не відображена у відомих вченим документах. Але чи є ця мета першопричиною? Для цього потрібно довести, що інших, більш вагомих підстав для колективізації не було.

Тому М.Джорджевич не міг залишити без уваги аргументи II пленуму ЦК і прихильників економічного підходу про те, що до 1949 р. існувала "потреба забезпечення продовольства для наших трудящих". Він проаналізував пояснення, що запропонував учасникам пленуму Е.Кардель, і встановив, що "тільки дані про збільшення міського, робітничого і взагалі несільськогосподарського населення на мільйон двісті тисяч душ мають відношення до балансу продуктів харчування". Однак цей факт М.Джорджевич вважає непереконливим і зазначає, що нестача продовольства зростала в результаті розсунення ножиць цін і посилення експлуатації села [21]. Тобто причина нестачі продовольства полягає в суб'єктивному факторі – у неправильній аграрній політиці, а зовсім не в індустріалізації. Тому дослідник розглядає аргументацію II пленуму усього лише як спробу раціонального обґрунтування сталіністської ідеологічної догми. У зв'язку з цим необхідність в пошуку об'єктивних причин колективізації для нього відпадає.

Проте сам же М.Джорджевич трохи далі відзначає, що була об'єктивна причина збільшення потреби в продовольстві: державі в 1949 р. довелося створювати стратегічні запаси зерна і м'яса на випадок нападу "країн Інформбюро" на Югославію [22]. На відміну від В.Гудац-Додич він ігнорує зв'язок цього факту з колективізацією.

По-друге, більш уважне вивчення доповіді Е.Карделя дозволяє виділити ще одну причину зростання потреб у сільгосппродукції – збільшення її експорту [23]. Югославія ввозила все більше машин, устаткування і технічної сировини, яку ще не могла виробити сама. Дефіцит платіжного балансу доводилося покривати додатковим експортом лісу, корисних копалин і сільськогосподарської продукції. По-третє, за офіційними даними, обсяг сільськогосподарського виробництва в розрахунку на душу населення в 1948-1949 рр. вийшов на рівень останніх передвоєнних років. Цілком можливо, що офіційні дані завищені. Але говорити про спад сільськогосподарського виробництва в ці роки не можна. Це два найбільш сприятливі роки за період 1945-1956 рр. По-четверте, М.Джорджевич справедливо розкритикував ідею Е.Карделя про зростання добробуту робітників і особливо селян, але він проігнорував істотну різницю в їхньому рівні життя. Навіть в умовах тодішньої карткової системи купівельна спроможність міського жителя була вищою, ніж у селянина. Тому ріст несільськогосподарського населення повинен призводити до того, що попит на продовольство збільшується швидше, ніж зростає число жителів Югославії.

Існування і значення розриву в рівні життя робітників і селян чудово розумів Б.Кідрич. Наприклад, 15 лютого 1949 р. на конференції з питань селянських трудових кооперативів він заявив: “Виходити з того, що рівень життя членів кооперативів може наближатися до рівня життя робітників, але не бути таким же самим. Інакше ніхто не піде із села в промисловість” [24].

Здавалось би прихильники економічного підходу повинні були звернути на цю проблему найпильнішу увагу, але В.Гудац-Додич, наприклад, обмежується загальною згадкою про зростання несільськогосподарського населення. Тим часом, без докладних економічних розрахунків, що показують зростання попиту на продовольство

во в містах, неможливо внести остаточну ясність у проблему причин колективізації.

Крім того, не слід забувати, що між V з'їздом КПЮ, що підтвердив попередню аграрну політику, і II пленумом лежать хлібзаготівлі 1948 р. З кінця вересня 1948 р., тобто майже з кінця заготівельної кампанії, Б.Кідрич у своїх публічних виступах почав розвивати ідеї, висловлені на V з'їзді. Він говорив про продовольчий баланс країни, про відставання сільськогосподарського виробництва від потреб індустріалізації, про необхідність заходів для його піднесення [25]. Оскільки в проміжку між з'їздом і кінцем вересня подібних висловлювань він не робив, можна припустити, що на позицію голови Господарської Ради вплинули саме результати заготівель. Тому потрібно спеціально розглянути, якими були їх наслідки у 1948 р. і як вони вплинули на рішення про початок колективізації.

В роботах кінця XX ст. сербські історики показали, що до 1949 р. змін в аграрній політиці ФНРЮ не було. Однак єдиної думки, чому вони потім сталися, в історіографії немає. За однією концепцією були об'єктивні економічні передумови колективізації: зростання потреби в продовольстві й труднощі в експлуатації села містом. За іншою, причини були суто ідеологічні, а в дію їх привела зовнішньополітична ситуація. Спростувати це пояснення можна тільки шляхом ретельного вивчення економічних процесів напередодні колективізації.

Незважаючи на відсутність єдності в питаннях економічних передумов, історики, що вивчають колективізацію, вважають за необхідне враховувати ідеологічний фактор. У сербській історіографії колективізації існують гіпотези, обґрунтування яких поки не здійснювалося, ще не остаточно встановлена вся сукупність факторів, що викликали колективізацію, і не здійснено їхнє систематичне впорядкування, хоча в останньому питанні вже зроблено крок Вірою Гудац-Додич.

Література

1. Капафатич Е.-М. Развитие экономических отношений в сельском хозяйстве Югославии (1945-1964 гг.): Дис. ... канд. экон. наук – Одесса, 1964. – 246 с.; Колунджия Б.И. Социально-экономические преобразования в югославской деревне после победы народно-демократического строя: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М., 1965. – 28 с.; Тягуненко Л.В. Социально-экономические проблемы развития сельского хозяйства в ФНРЮ: Авторефер. дис. ... канд. экон. наук. – М., 1964. – 20 с.; Карина Л.Ф., Князев Ю.К., Тягуненко Л.В. Экономика Югославии. – М.: Экономика, 1966. – 223 с.; Тягуненко Л.В. Развитие сельского хозяйства ФНРЮ. – М.: Наука, 1981. –

- 143 с.; Бейліс О.С. Новітня історія Югославії (1918-1974 рр.). – Львів: Вища школа, 1975. – 126 с.; Пекшев В.А. Развитие экономики ФНРЮ. – М.: Внешторгиздат, 1956. – 75 с.
2. Борба. – 1957. – 26 априла.
3. Mitrović M. Naše selo između prošlosti i budućnosti. – Beograd: Naučna knjiga, 1989. – S. 57.
4. Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata. – Beograd: Rad, 1985. – S. 814-815.
5. Попов Ј. Народни фронт у Војводини, 1944-1953. – Нови Сад: Б.и., 1986. – С. 367.
6. Исто. – С. 367-368.
7. Petranović B. Istorija Jugoslavije, 1918-1978. – Beograd: Nolit, 1980. – S. 510.
8. Гудац-Додич В. Аграрна политика ФНРЈ и

- сельаштво у Србији, 1949-1953. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за политичке студије, 1999. – С. 51.
9. Цит. за: Гудац-Додић В. Наведено дело. – С. 51.
10. Исто. – С. 87-88.
11. Исто. – С. 103.
12. Исто. – С. 106.
13. Исто. – С. 105-106.
14. Исто. – С. 105.
15. Исто. – С. 109-110; 114-115.
16. V конгрес Комунистичке партије Југославије. Стенографске белешке. – Београд: Култура, 1949. – С. 645.
17. Ђорђевић М. Седам левих година. – Београд: Наш дом, 2000. – С. 217-218.
18. Djilas M. Rise and fall. – San-Diego, N.-Y., L.: Harcourt Brace Jovanovich, 1986. – P. 250.
19. Ђорђевић М. Наведено дело. – С. 228.
20. Исто. – С. 201.
21. Исто. – С. 227.
22. Исто. – С. 242.
23. Kardelj. E. Problemi naše socijalističke izgradnje. – Knj. 1. – Beograd: Kultura, 1960. – S. 365.
24. Цит. за: Ђорђевић М. Наведено дело. – С. 229-230.
25. Kidrič B. Sabrana dela. Članci i rasprave, 1946-48. – Knj. 3. – Beograd: Kultura, 1960. – S. 413; 422-423; 443; 483-484.

Надійшла до редакції 25.01.2003 р.